

ISSN 1829-2003

ՎԱՐԶԻ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵՄՔՏԱՐԱԳԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆ ՌԵՍԻՍՆԱՍԻՐՈՂ ԳԻՏՆԱԳՐԱՍ
RESEARCH ON ARMENIAN ARCHITECTURE

VARDZK
DUTY OF SOUL

N 22

2026

Աշոտ Բակոբյան
ՀՈՌՈՍՈՍԻ ՎԱՆՔԻ ԾԻՍԱԿԱՄԱՐԸ

էջ 1

Գագիկ Սարգսյան
ՍԱՐԻԿԻ ԱՄՐՈՑԸ

էջ 14

Րաֆֆի Զորթոշյան
«ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԹԱՎՏԱԶՂՈՒԼՈՒԻ»
ՆՈՐԱՅԱՅՏ ԶԵՆԱԳԻՐԸ

էջ 17

Գագիկ Սարգսյան, Էմմա Աբրահամյան
ԹՈՎԱՄԱՍ

էջ 50

Րաֆֆի Զորթոշյան
ՆՈՐ ԶՈՒՂԱՅԻ ԳՈՐԳԱԳՈՐԾՆԵՐԻ ՏԱՊԱՆԱՔԱՐԵՐԸ

էջ 53

Սամվել Կարապետյան
ՇԻՐԻՆԻՑ ՎԱՆՔԻ ՍԱՆՂԸ

էջ 64

N 22 2026

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱԶՄ

EDITORIAL BOARD

ԷՄՄԱ ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ

EMMA ABRAHAMIAN

ՐԱՖԻ ԶՈՐԹՈՇՅԱՆ

RAFFI KORTOSHIAN

ՀԱՄԱՐԿ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

HASMIK HOVHANNISSIAN

ՀԱՄԱԿԱՐԳԶԱՅԻՆ ԶԵՎԱԿՈՐՈՐՆԵՐ

ԱՐՄԵՆ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

ԼԻԱՆԱ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ-ԶՈՐԹՈՇՅԱՆ

Designers

ARMEN GEVORGIAN

LIANA

HOVHANNISSIAN-KORTOSHIAN

ԼՐԱՏՎԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՐՈՒԹՅՈՒՆ ԻՐԱԿԱՆԱՅՆՈՐ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆ
ՈՒՍՈՒՄԱՍԻՐՈՂ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ

RESEARCH ON ARMENIAN
ARCHITECTURE FOUNDATION
Engaged in informational Activity

ՎԱՅՑԱԿԱՆ N 03U089223

ՏՐՎԱԾ 13.10.2010

Certificate No. 03U089223

Given 13.10.2010

ՀԱՄԱՐԻ ԹՈՂԱՐԿՄԱՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ
ՐԱՖԻ ԶՈՐԹՈՇՅԱՆ

Responsible for this issue
RAFFI KORTOSHIAN

ԵՐԵՎԱՆ, ՆԻԿՈԼ ԴՈՒՄԱՆ 16/1

Nikol Duman 16/1, Yerevan, RA

raa-am.org

armenianarchitecture.org

artsakhmonuments.org

✉ raayer@sci.am, raatransfer@yahoo.com

Հայկական ճարտարապետություն

ուսումնասիրող հիմնադրամ RAA Foundation

☎ 010 52 15 25

© ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆ

ՈՒՍՈՒՄԱՍԻՐՈՂ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ

© Research on Armenian Architecture Foundation

ԹՈՎԱՄԱՍ

Գագիկ Սարգսյան, Էմմա Աբրահամյան

Թովմաս գյուղն արևելքից (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի (ՉՃՈՒ), 2000-ական թթ.)

Տեղադրություն. գյուղը գտնվում է Քաշաթաղի շրջանի Թումաս լեռան (1580 մ) հարավահայաց լանջին:

Ամվանում. Թումաս ձևը Թովմաս հատուկ անվան բարբառային տարբերակն է¹:

Պատմություն. գյուղի վերաբերյալ մատենագրական տեղեկություններ հայտնի չեն: Սակայն ըստ մերձակայքում պահպանված հուշարձանների՝ կարելի է նշել, որ այն գոյություն է ունեցել վաղնջական ժամանակներից:

Վարչական կացությունը. գյուղը նշվում է Մեծ Հայքի Արցախ նահանգի Մյուս Հաբանդ գավառի կազմում: Նախախորհրդային տարիներին մտնում էր Ելիզավետպոլի նահանգի Ջաբրայիլ գավառի, խորհրդային տարիներին՝ Ադրբեջանի Ջաբրայիլի շրջանի, իսկ Արցախյան ազատամարտից հետո՝ ԼՂՀ Քաշաթաղի շրջանի մեջ: 2020 թ. հոկտեմբերի 23-ից անցել է Ադրբեջանի զինված ուժերի վերահսկողության ներքո:

Եկեղեցի. գտնվում էր գյուղի հյուսիսային եզրին: 1889 թ. արձանագրվել է որպես ավերակ կառույց²: Հայտնի է, որ եկեղեցին խորհրդային տարի-

ներին հիմնովին ավերվել է, իսկ քարերն էլ հափշտակվել և յուրացվել են որպես շինանյութ: 1993 թ. երբեմնի «ադրբեջանական» դպրոցի կիսավեր շենքի՝ հիմնականում երկրորդ հարկ բարձրացող աստիճանների մեջ տակավին նկատվում էին հայոց եկեղեցու նախշազարդ կոփածո քարերից³:

Աղբյուր. գտնվում է Թովմաս գյուղի կենտրոնում: Կամարակապ երեք բացվածքներով աղբյուրը նորոգվել է 1929 թ., իսկ քարե գուռերը, ըստ ամենայնի, կերտվել են միջնադարում⁴:

Թովմասաբերդ. գտնվում է գյուղից 1,7 կմ հյուսիս-արևելք (39.398056, 46.783861, ծ. մ.՝ 1111 մ)՝ Թովմասագետի (Ինջաշայ) աջ ափին՝ գգալի թեքությամբ բարձրացող լանջերով ժայռագագաթին:

Պատմություն. հնավայրի վերաբերյալ պատմական տեղեկություններ հայտնի չեն, սակայն դատելով պարսպի շինարարական տեխնիկայից՝ այն կարելի է վերագրել ուշ անտիկ-վաղմիջնադարյան ժամանակաշրջանին՝ Գ-Է դարերին (թվագրումը մոտավոր է):

Բաղկացած է պարսպից և դամբարաններից: Գլխավորապես ուսումնասիրվել է 2014 թ. Գագիկ Սարգսյանի ղեկավարությամբ գործող Արցախի

1 Կարապետյան Ս., Հայ մշակույթի հուշարձանները խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցված շրջաններում, Երևան, 1999, էջ 241, ծնթ. 7:

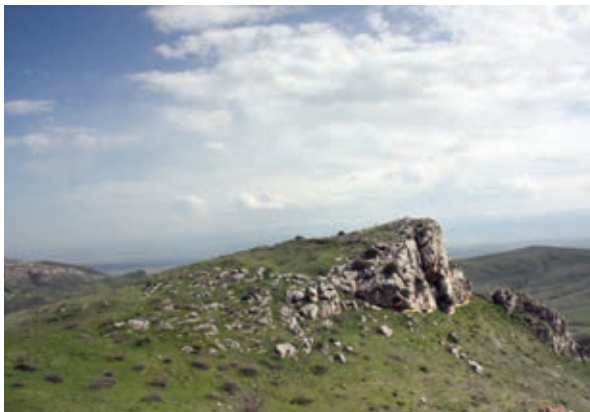
2 Բարխուտարեանց Մ., Արցախ, Բագու, 1895, էջ 400:

3 Կարապետյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 241:

4 Նույն տեղում:

Աղբյուրը և 1929 թ. նորոգման արձանագրությունը (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2000-ական թթ.)

Ամրոցամիստ լեռը հյուսիս-արևմուտքից, պարսպի վերին գիծը, պարսպաշարը և պարսպի քարաշարը ներսից (լուս.՝ Գ. Սարգսյանի, 2014 թ.)

հնագիտական արշավախմբի կողմից: Մինչ այդ հետազոտական աշխատանքներ է կատարել նաև հուշարձանագետ երջանկահիշատակ Սամվել Կարապետյանը⁵:

Հնագիտական նկարագրություն. կառուցված է Թովմասաբերդի լեռնազանգվածի հարավային ստորոտում՝ Թովմասագետի աջափնյա եռանկյունաձև հրվանդանի հարավային ծայրամասում: Ամրոցն իր բարձր տեղադրության շնորհիվ գերիշխող դիրք է գրավում շրջակա տարածքի նկատմամբ և

ունի ուղիղ տեսադաշտ դեպի հարավ ձգվող Արաքսի հովտի ընդարձակ դաշտերը:

Թովմասաբերդի վերաբերյալ որոշ տեղեկություններ է հաղորդում ԺԹ դարի վերջերին տեղն այցելած երախտաշատ Մակար Եպիսկոպոսը. «Թոմաս սարս առանձնացած է իւր ամեն կողմերից և բարձրացած ձուածն, որի վերայ է ամրոցն: Այն... ունի քարուկիր պարիսպ, նշանաւոր ամրութիւն, սքանչելի տեսարան...»⁶:

Ամրոցը հատակագծում եռանկյունաձև է: Այն երկու կողմերից եզրագծվում է ուղղահայաց

⁵ Կարապետյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 241-242:

⁶ Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 402:

Թովմաս կրոնավորի կառուցած եկեղեցու մնացորդները (լուս.՝ Google Earth-ի և համացանցից, 2024 թ.)

կտրված, անմատչելի ժայռածերպերով և միայն հյուսիսային կողմից է պաշտպանված կորագծով ձգվող ձեռակերտ պարսպով:

Պարսպի երկարությունը կազմում է 62 մ, պահպանված բարձրությունը՝ շուրջ 1.0 մ: Երկշերտ պարսպի լայնությունը 1.5–2.0 մ է: Շարված է մեծ և միջին չափի ճեղքած, անմշակ տեղական կրաքարով՝ առանց շաղախի կիրառման: Պարսպի արտաքին և ներքին ճակատների միջնամասը լցված է մանր քարերով և կավահողով: Երկու ճակատներն էլ ծածկված են վերին շարքերից թափված փլատակներով, որոնց մեջ՝ պարսպի արտաքին ճակատի կենտրոնական հատվածում, նկատվում է աշտարակ կամ որմնահեծ հիշեցնող ելուստ: Փլատակների ծավալից կարելի է ենթադրել, որ պարսպի սկզբնական բարձրությունը կազմել է մոտ 2.5–3.0 մ: Պարսպը դրված է անմիջապես հրվանդանի՝ մերկացող ժայռային մակերեսի վրա:

Ամրոցի մուտքը, ըստ ամենայնի, գտնվել է արևելյան եզրագծում, որտեղ պարսպի շարքն ավարտվում է զգալիորեն ավելի խոշոր քարերով: Մուտքի արևելյան եզրաքարը չի պահպանվել: Չի պահպանվել նաև պարսպագծի արևմտյան եզրահատվածը. պարիսպն ավարտվում է հրվանդանի արևմտյան ժայռածերպերից մոտ 15-20 մ հեռավորության վրա: Այստեղ ռելիեֆն առավել կտրուկ է, և պարսպի եզրագիծն ակնհայտորեն փլուզված է:

Ամրոցի ներսում մերկանում է հրվանդանի ժայռային մակերեսը, և որևէ շինության, պատաշարի կամ առանձին շինաքարերի հետքեր չեն նկատվում: Կարելի է ենթադրել, որ ամրոցի բնակելի կառույցները եղել են փայտաշեն: Շինությունների հետքեր չեն նկատվում նաև հյուսիսային կողմի պարսպից դուրս ընկած տարածքում, որտեղ նույնպես մերկանում են բնահողի ժայռերը:

Հարկ է նշել, որ թե՛ ամրոցի ներսում և թե՛ դրսում հողաշերտի ծածկույթը բացակայում է, ինչի հետևանքով բացակայում են նաև մշակութային շերտը և վերգետնյա խեցեղենը: Կարելի է ասել, որ

փաստորեն ամրոցից պահպանվել է միայն պարբերակագիծը:

Թովմասաբերդից հյուսիս, ինչպես նաև առավելապես արևմտյան և արևելյան ստորոտներում հանդիպում են մախաքրիստոնեական թաղումներին բնորոշ դամբարանաբլուրներ, որոնցից, այդ թվում՝ մեծ չափերի, քարահողային լիցքով, նկատվում են նաև ամրոցի շրջակա սարահարթերում:

Եկեղեցի. գտնվում է Թովմասից 1,7 կմ հյուսիս՝ Թովմասաբերդից 1,4 կմ հյուսիս-արևմուտք՝ սարի գագաթին (39.404486, 46.769431; ծ. մ.՝ 1518 մ):

Մակար եպիսկոպոսի այցելության ժամանակ հուշարձանն արդեն հիշվում է որպես «աւերակ փոքր եկեղեցի»⁷:

Ինչ վերաբերում է կառուցման ժամանակին, ապա Շահեն Սկրտչյանը, հենվելով իր կողմից ընդօրինակված, սակայն չհրատարակած արձանագրության մնացորդների վրա, համարում է ԺԳ դարի շինություն՝ կառուցված Թովմաս կրոնավորի կողմից⁸:

Եկեղեցին եղել է միանավ փոքր կառույց, որը մեր օրերն է հասել քարակույտի տեսքով:

Այլ հնավայրեր. Թովմասից 3,5 կմ հյուսիս տարածվում է պատմական անունը մոռացության մատնված և *Խանագյարուլաղ* անվանվող գյուղատեղին, որի հյուսիսարևելյան եզրին՝ ժայռերի միջից, բխում է ավազանով աղբյուր⁹:

Թովմասից 5 կմ արևելք՝ ձորի մեջ, *Ջրաբերդ գյուղատեղին* է, որի անունն աղավաղվելով կոչվել է նաև Չելյաբիլար¹⁰:

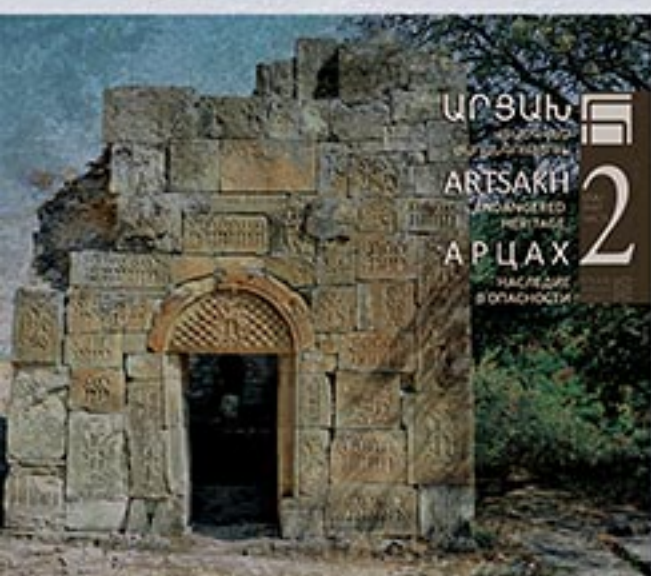
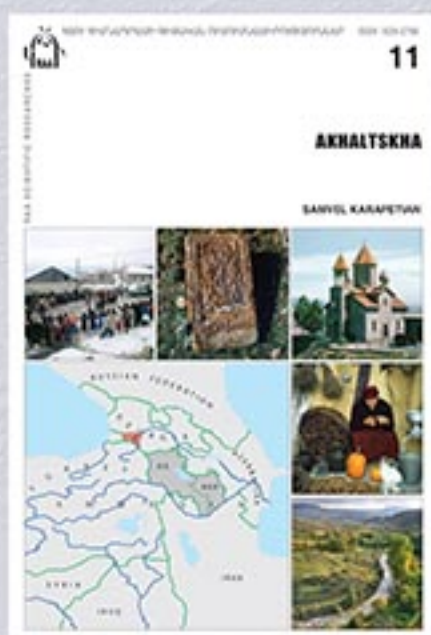
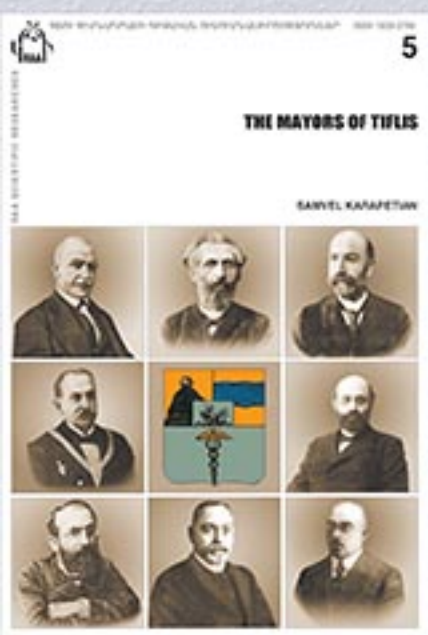
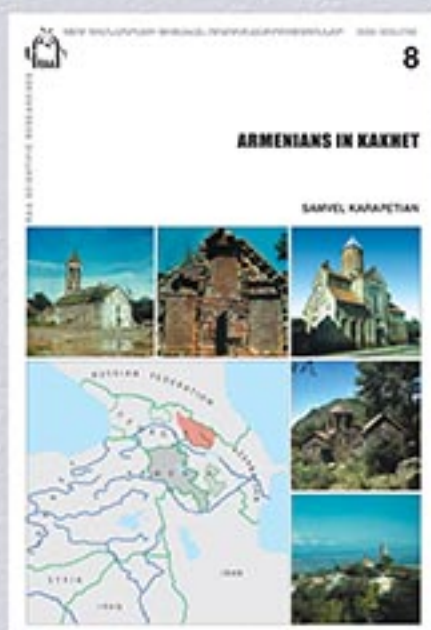
⁷ Նույն տեղում:

⁸ Սկրտչյան Շ., Լեռնային Ղարաբաղի պատմաճարտարապետական հուշարձանները, Երևան, 1985, էջ 127: **Мкртчян Ш.** Историко-архитектурные памятники Нагорного Карабаха. Ереван, 1989. С. 103.

⁹ Կարապետյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 241-242:

¹⁰ Նույն տեղում:

2025 թ. ՀՐԱՆԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՀԴԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ՀՈՒՍԱԿՈՒՐ

ՀՀ ԿԳՄՍ
ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԱԽԱՐԱՐՍԱՐԱԿՅԱԿԱՆ
ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻ
ՀՈՒՍԱԿՈՒՐՆԵՐ

RAA-USA

և

Հ. ՀՈՒՍԱՆՅԱՆ
ԸՆԴՈՒՆԵԿԱՆ ՀՈՒՍԱԿՐԻՍՏ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ՏՈՒՐԱԿՐԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱԿՈՒՐԻ ՀՈՒՍԱԿՐԻՍՏ
RESEARCH ON ARMENIAN
ARCHITECTURE

ԵՐԵՎԱՆ - YEREVAN
2026

ISSN 1829-2003

26001

9 771829 200001

